

УДК 32.019.5(477)

Т. В. Розова, Я. О. Легеза

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Впродовж 90-х рр. ХХ століття відбулися докорінні зміни в культурній комунікації сучасного українця. Його смисловий горизонт істотно звужився. Переважна більшість українців переключили свою увагу на телебачення. Протягом другої половини 1990-х рр. відбулося звикання глядачів до усталеної структури телевізійного світу. Можна з впевненістю констатувати, що наприкінці ХХ та на початку нового століття довіра до ЗМІ плавно зросла. Відбулися істотні зміни в комунікаційній структурі сучасного українського суспільства, які характеризуються: 1) розпадом масово-мобілізаційного суспільства радянського ґатунку; 2) втратою інтересу до активного сприйняття інформації, поширюваної друківаними ЗМІ. Сучасного українця характеризує, радше, пасивна, адаптивна позиція телеглядача. Водночас зменшення читацького інтересу до преси свідчить про, те, що сьогодні суспільству бракує ініціативних груп зі своєю впливовою думкою та загальнонаціональним авторитетом.

Нормативна складова такої комунікаційної структури виявляється надзвичайно слабкою. ЗМІ не стільки репрезентують і поширюють загальноновизнані нормативні поведінкові зразки, на ґрунті яких можна було організувати суспільну комунікацію, скільки демонструють негативні наслідки порушення норми — штрафні санкції. «З одного боку, норма вводить шляхом показу негативних санкцій за її постійне порушення, відпадиння від цілого, що підтримує в реципієнті почуття потенційного порушника, покарання якого, можливо, лише відстрочене. З іншого боку, сфера нормативної єдності «всіх» вводить в модальності втрати, в модальності минулого, ностальгійних спогадів про втрачене і провини за втрату» [3, с. 225]. Водночас самий по собі образ минулого та властиві йому нормативні зразки навряд чи можуть служити надійним ціннісно-смисловим орієнтиром для сучасного світу. В цьому випадку українська ситуація помітно відрізняється від російської, де останніми роками дістала вираження тенденція до використання культурної символіки та образ-

ного ряду радянських та імперських років, що засвідчило про реставраційні тенденції, принаймні в культурній сфері, в сучасному російському житті. Натомість специфічним для України, через неможливість апеляції до образів нещодавнього минулого, є поглиблення в минуле та значно більша архаїзація образів.

Специфічним для української ситуації є те, що у вітчизняному суспільствознавчому дискурсі загалом бракує саме теоретичних рефлексій щодо природи і функцій громадської думки. Ситуація ускладнюється ще й через те, що, починаючи з кінця 80-х рр. ХХ століття, коли набула поширення практика опитування громадської думки, виникла низка інституцій, безпосередньо зайнятих в опитуваннях. Проте брак рефлексії і зосередженість фахівців щонайперш на методичних питаннях опитувань сприяли поширенню передусім «оптимістичних», наївних уявлень про громадську думку. Внаслідок цього опитування перетворилися на звичайний інструмент політичної боротьби, а апеляція до громадської думки стала тривіальним способом політичного тиску. До того ж в 80-ті рр. ХХ століття опитування громадської думки на вітчизняному ґрунті були пов'язані з легітимацією соціології як окремої наукової дисципліни, способом досягнення нею дисциплінарної автономії шляхом демонстрування своєї практичної корисності. Це, зокрема, виявилось визначальним як для способу тлумачення соціальних проблем, так і браком теоретичних розвідок. Інакше кажучи, практична заангажованість вітчизняних соціологів, а саме інституціоналізація соціології завдяки опитуванням сприяли поширенню зазвичай некритичного ставлення до цієї практики.

З точки зору символічної інтеграції з цілим сучасне телебачення поєднує два плани значень — масово-мобілізаційний і масово-розважальний. Реліктові за суттю уявлення про «радянське» поєднуються з окремими символами «західної» культури, проте специфічним чином. Для цього поєднання властивим є те, що воно здійснює селекцію образів і значень, сприймаючи передусім зовнішній, розважально-споживацький тип символів і обминаючи інтеграції цінностей громадянської культури, ідей індивідуальності та відповідальності, свободи і права, громадської культури.

Залишки радянських форм масової мобілізації сьогодні, попри постійну експлуатацію їх українськими політичними елітами, функціонують переважно у демонстраційно-видовищному плані, концентруючись передусім у віртуальному просторі телебачення. Символічний ряд, що складається з численних символів минулого (козацтво, давнина Київської Русі, пасторальні картини селянського побуту), безпосередньо не пов'язаний з структурами повсякденного буття індивіда, натомість має, на думку авторів, реанімувати в глядачі патріотичні почуття й утворити спільний для усіх громадян ціннісно-світоглядний ґрунт, здатний стати фундаментом для активної громадської позиції.

Тією мірою, якою апеляція до минулого намагається експлуатувати віддалені у часі образи і символи, між публічною ідентичністю громадя-

нина України і повсякденною, приватною ідентичністю пересічного українця виникає дистанція, яка засвідчує про наявність розриву між рівнями ідентифікації. Загалом, як зазначають дослідники [3, с. 228], для пострадянських теренів ця проблема є типовою. Розрив між інструментально-адаптивною поведінкою в малих спільнотах (сім'я, друзі, сусіди, колеги) і демонстративно-символічною (публічна сфера) вказує на те, що для найбільш базових у структурі суспільства інституціалізовані такі форми соціальності, які не мають відношення до практичного застосування, а мають суто символічне значення спільної солідарності.

Використання, сприйняття і оцінка часу на сучасних пострадянських теренах має свої специфічні особливості. Передусім вони визначаються тим, чий це час — кому він належить, хто його створює і в якій системі координат він людиною усвідомлюється. Граничні точки цієї системи виглядають таким чином: робочий час — час дозвілля; офіційний (час керівництва, влади, державних інституцій) — приватний (особистий час); центр (столиця) — периферія (провінція); час людей успіху (переважно підприємців) — час людей звички (службовців, пенсіонерів тощо); час молоді (до 30 років) — час людей похилого віку (понад 50 років). «Ці граничні точки — дійсно полярні у тому сенсі, що відповідні позиції людей та їхні думки, реакції, оцінки різко протиставлені одні одним. Між світами офіційного і приватного, столичного і провінційного, молодого і старого — явний і відчутний розрив» [2, с. 148].

Вельми показовими є зміни у характері проведення вільного часу українцями. За даними соціологічного моніторингу, що проводився Інститутом соціології НАН України, відбулося зменшення часу відпочинку в публічних місцях. Так, зокрема, екскурсійні подорожі як форма відпочинку зменшилися в 1994–2003 рр. з 2,9 до 0,8, відвідування кінотеатру — з 7,9 до 1,9%, відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок — з 3,4 до 1,9%, відвідування плавального басейну, заняття в спортивній залі, на стадіоні, спортивних майданчиках — з 4,7 до 2,3%, відвідування ресторану, нічного клубу тощо — з 9,3 до 4,4%. Натомість залишилися незмінними або навіть зросли приватні форми відпочинку: відвідування гостей — 39,6 і 38,8 %, перегляд телепередач — 79,2 і 80,7%, заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо) — 4,7 і 7,6%. Втім слід відзначити, що помітно зросло відвідування у вільний час церкви (костьолу, синагоги, мечеті, молитовного будинку) — з 14,4% у 1994 р. до 18,1% у 2003 р. [8, с. 48–49]. Загальною тенденцією, таким чином, стає «приватизація» вільного від трудової діяльності часу, що свідчить про зменшення участі громадян в організованій взаємодії в публічному просторі суспільства.

У цьому випадку цілком очікуваною є тенденція до зменшення участі у громадських і політичних організаціях. За даними опитування, таке зменшення притаманне майже всім різновидам політичної і громадської участі за винятком релігійних, екологічних організацій та об'єднань за фахом, участь у житті яких зросла відповідно (у проміжку 1994–

2003 рр.) — з 3,0 до 4,2%, з 1,2 до 1,5%, з 2,7 до 3,4%. Так членство у клубах за інтересами знизилось впродовж 1994–2003 рр. з 2 до 1,2%, громадських організаціях, фондах і асоціаціях — з 0,9 до 0,6%, творчих спілках — з 1,2 до 0,4%, студентських товариствах і молодіжних організаціях — з 1,7 до 1,4 % тощо. Показовим є зростання членства в політичних партіях з 0,7 у 1994 р. до 2% у 2003 р., але це пояснюється, радше, розгортанням впродовж 1990-х рр. партійного будівництва в Україні, наслідки якого, втім, виявилися не дуже значними. Натомість переважна більшість громадян (83,2%) загалом не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів [8, с. 18].

Наприкінці 80-х рр. ХХ століття згідно із соціологічними дослідженнями спостерігався «публікаційний бум», супроводжуваний нечуваним зростанням накладів періодичного друку, що транслював ідеї та символи великомасштабних суспільно-політичних зрушень, які відбувалися на колишніх радянських теренах. Цей процес був свідченням зростання політичної активності тієї соціокультурної верстви населення, яка в такий спосіб знайшла та зміцнила свої позиції в цих процесах культурної трансляції. Водночас наявність цієї верстви та її подальша доля були свідченням надзвичайно специфічних, навіть парадоксальних процесів, викликаних переходом від соціалістичних форм суспільно-політичного життя до демократично-ліберальних. Визначальним тут стало те, що письмово-освітня верства (професорсько-викладацький склад, журналісти, ліберально налаштована частина партійної номенклатури), що висунулася на провідні позиції в обговоренні суспільно-політичних проблем, характеризувалася високою довірою до друкованого слова, проте, з іншого боку, за радянських часів була ізольованою від каналів ЗМІ. Ефект відкритості доступу до публічної сфери породив невиправдані очікування і сподівання того, що завдяки масованій трансляції ідей вдасться істотним чином вплинути на громадську думку і закласти в такий спосіб ціннісно-сміслову підґрунтя демократичної культури. Сприятливим для цього було і саме місце, яке посідала ця соціокультурна верства в загальній структурі радянського суспільства. Східноєвропейська інтелігенція на відміну від західноєвропейських інтелектуалів характеризувалася, так би мовити, «месіанським» баченням самої себе, виникнувши у відносно малописьменній, сільській країні. Існування за радянських часів в умовах планової економіки і забезпеченого, звичайно, за умов демонстративної лояльності до радянської влади, прожиткового мінімуму спричинило відносну замкненість, сталість та безальтернативність (позаконкурентність) радянської інтелігенції, яка завдяки централізованій системі загальної освіти та публікаціям з величезними накладками підтримувала і тиражувала найзагальніші знання про світ, культуру і суспільство. Відносно високий статус книжної культури за радянських часів наприкінці 1980-х рр. власне і спричинив зазначений «публікаційний бум», довіру до ЗМІ та очікування швидких і контрольованих демократичних перетворень.

Таким чином, у країні сьогодні практично не існує загально визнаних соціальних форм та інституцій, які б мали пом'якшувати цей розрив, опосередковували дистанцію між верхом і низом суспільства, центром та периферією, а також немає авторитетних інтелектуальних груп, які б ці «розриви» осмислювали і сприяли розумінню. Практично всі соціально-політичні інституції в Україні зазнають браку довіри з боку населення, що істотно ускладнює налагодження оптимальних відносин між граничними складовими (елітою і широкими верствами) українського суспільства. Внаслідок цього однією з найпринциповіших проблем виявляється узгодження множини ціннісно-сміслових перспектив, які сьогодні наявні серед громадян.

Звичайно, процес суспільно-політичних трансформацій на пострадянських теренах не міг не позначитися на ступені й типі соціальної довіри, яка за тривіальних умов виступає «спільним знаменником», ціннісно-смісловим підґрунтям для налагодження успішної соціальної взаємодії. Згідно із соціологічними замірами сьогодні серед чинників, які уможливають життєвий успіх, традиційні людські чесноти і якості посідають, на думку респондентів, одні з найостанніших місць, що вказує на очевидний брак спільних цінностей та орієнтирів в суспільстві. Так на запитання «Що, на Ваш погляд, потрібно, щоб домогтися успіху в житті?» 67,8% відповіли — хороше матеріальне становище, гроші; 47,8% — наявність зв'язків; 46,9% — хороша освіта. Показовим є те, що суто матеріальні чинники (гроші) перебувають на першому місці, а друге місце посідає міжособистісний, неформальний тип соціальних взаємин. Все це вказує на брак зорієнтованості респондентів на інституціолізовані та загально визнані зразки і орієнтири соціальної взаємодії, компенсований матеріальними та корпоративними орієнтаціями.

Додатковим свідченням на користь цієї тези є зорієнтованість передусім до економічного благополуччя, яка виявляється найпріоритетнішою під час опитань громадян. Зокрема, на питання «Що Ви вважали б найбільш важливим з наведених нижче позицій?» у 2003 р. респонденти відповідали таким чином: стабілізація економіки — 68%; прямування до менш знеособленого, більш гуманного суспільства — 4,1%; боротьба зі злочинністю — 22,6%; рух до суспільства, в якому ідеї цінуються більше, ніж гроші — 4,6%. На наступне питання «Що було б на другому місці за важливістю?» респонденти відповіли: стабілізація економіки — 19,7%; прямування до менш знеособленого, більш гуманного суспільства — 16,3%; боротьба зі злочинністю — 46,8%; рух суспільства, в якому ідеї цінуються більше, ніж гроші — 16,4% [8, с. 87]. Очевидні пріоритети, виявлені в цьому опитуванні, — це подолання економічних негараздів та боротьба зі злочинністю — відображають переважно кризове і навіть катастрофічне світосприйняття українських громадян. Звідси цілком не випадковим є домінування у громадській думці уявлень про сьогоднішня як про час злодіїв (51,7%), жебраків (35,5%), політиканів (33,3%), а не професіоналів (4,6%) чи моральних авторитетів (2,2%) [8, с. 89].

Однією з проблем історико-політичного походження, властивих переважній більшості постсоціалістичних країн, є невідповідність усталеного, успадкованого з минулого бачення розрізнення між публічним та приватним просторами тим культурно-політичним зразкам цього розрізнення, поширеним у країнах розвиненої демократії. Водночас за умов кардинальних суспільно-політичних трансформацій інституціалізовані форми публічного і приватного просторів зруйновані або підтримуються рутинно. Як відзначає Б. Дубін «в колективному, особливо міському, житті виниклі, більш того — розростаються зони часу і простору, які доводиться кваліфікувати як нікому не належні — поведінка на вулицях, вокзалах, метро, в так званих, за колишньою термінологією, «громадських місцях». Межі між спільним і приватним при цьому немовби не має (люди на ходу їдять, п'ють, з'ясовують стосунки, говорять вголос тощо). Периметр приватності невизначений і незначимий для учасників, чому і перетинання його «іншим» не супроводжується відповідними ритуалами взаємності, взаємної поступки (вибачення, усмішка, вітання). Поведінка в зонах таких часу і простору сьогодні практично не кодифікована, форми соціальності і соціального зв'язку носять необов'язковий, а тому залишковий чи спонтанний характер» [2, с. 150].

Вільний — приватний, сімейний, рекреативний — час пересічних громадян більшою мірою структурує телебачення, розклад його передач.

«Між» світом значень, позначених як спільні, масові, та індивідуальним глядачем у випадку телебачення розташована «мала група», родина і технічний засіб вмикання-перемикання, що надає глядачеві ілюзію «керування» інформаційним потоком. У структурі комунікації можна уявити ці два елементи як свого роду адаптери, особливі пристрої, умовні бар'єри, що опосередковують і демпфують для індивіда підключення до певного рівня і плану значень, до масових зразків, — пом'якшують для нього почуття залежності від телебачення, знімають відчуття соціальної і технічної відчуженості від інформації, її віддаленості, безадресності тощо» [2, с. 153].

«Звичка — механізм відхилення від будь-якого конструктивного партнерства, окрім суто вимушеної та мінімізованої взаємодії в заданих рутинних рамках. Тактика соціальної взаємодії тут — втеча від співпраці, від позитивної соціальної взаємодії та від пов'язаних з нею імперативів соціальної адекватності. За будовою звичок є механізм негативного самовизначення. За функцією вона — регулятивний пристрій в системі механізмів, що нормують соціальну поведінку. За ступенем загальності звичка — основа для узгодження визначень реальності і самовизначення за всіма основними напрямками ідентифікації людини. За змістом звичка є проєктивним пристроєм смислової примітивізації поведінки, норма зниження самооцінки та оцінки «Іншого», спрощення вимог до себе і очікувань від «них». Вона — тип чи модус смислової конституції соціального світу в радянських і пострадянських умовах. У цьому сенсі звичка — механізм не захисний, а засадничий, конститутивний, конструктивний.

Це рушійна конструкція антропологічного автостереотипу, стійка, відтворювальна колективна самохарактеристика» [4, с. 169].

Сьогодні масмедіа здебільшого ототожнюються з телебаченням. Сьогодні вони працюють на найширшого (а тому схильного до консерватизму та рутини) глядача і взяли на себе в першу чергу функцію його інформаційно-сенсаційного і розважального «масажу». Телебачення створює власний світ, який в цьому випадку дублює первинні, слабо розвинені форми організації соціального життя або компенсує відсутні інституції громадянського суспільства. Довіра до ЗМІ — зворотний бік відчуженості реципієнтів, вираження їхньої суто глядацької участі в соціальній дійсності. Телебачення «протезує» і багато інших несталіх форм громадської участі, соціальної солідарності (клуби за інтересами, асоціації і союзи, форми самоорганізації споживачів, політичні партії), створюючи цілі сфери чисто візуального чужого життя. Показовим у цьому випадку виявляється і домінування серед телеканалів, які найбільше дивляться громадяни, загальнонаціональних над каналами місцевими та обласними, що відображає значну відчуженість громадян від свого безпосереднього соціального оточення. Найчастіше українці дивляться Інтер (68,1%) та 1+1 (64,4%). Обласні, міські та районні телеканали відповідно дивляться 7,8; 10,3 та 1,6% респондентів [8, с. 97].

Сучасний перегляд телепрограм — високо впорядковане та узгоджене, нормативно відрегульоване заняття, коли образ світу і порядок його презентації зорганізований і заданий анонімними іншими ззовні, з комунікативних центрів суспільства, центрів його влади.

«Телебачення як соціально-комунікативний засіб виникає, формується і працює на масовому і повсякденному відчутті дефіциту дії, а ще точніше — взаємодії, і символічно, віртуально, до того ж технічно достовірно, «сучасно» компенсує цей дефіцит... В усіх цих випадках телевізійне повідомлення розгортається як взаємодія учасників, зіткнення соціальних позицій, обмін точками зору тощо. В основі своєї воно драматично, театральне» [5, с. 195]. За даними опитувань, 77,6% громадян України дивляться телевізор щодня, до того ж близько 50% — від 3 до 5 годин на день.

Характерна в цьому сенсі роль «новин» — вони становлять, можна сказати, смисловий стрижень телевізійного світу, поступаючись за популярністю лише художнім фільмам. Загалом за рейтингом телепередач переваги українців розподіляються таким чином: художні фільми — 69,8%, новини — 59,6%, розважальні і гумористичні програми — 46,1%, ток-шоу — 39,5%, кримінальна хроніка, передачі на тему злочинності — 39,3% тощо.

Соціологи відстежили вельми показову тенденцію — чим нижчим є освіта респондента, тим частіше (2–3 рази на день) він дивиться програми новин. «Таке повторення (посилення, закріплення, фіксація шляхом повтору) є масовим соціальним ефектом телебачення... Звичка, ефект повторювання виступає особливим бар'єром, який опосередковує вклю-

чення в режим символічного існування «всіх як один разом зі всіма». Це складний механізм включення індивіда в соціальну взаємодію — гранично загальну за характером, інтегративну за ефектом.

З іншого боку, така тавтологія (тавтологічність — один з ключових принципів роботи масових комунікацій) важлива для пересічного глядача як презумпція того, що трансльована інформація організована, що організований світ, а відповідно організовано і соціальне існування реципієнта» [5, с. 197].

Отже, базові уявлення про світ пересічні громадяни отримують сьогодні переважно завдяки телебаченню. Значимість у цьому випадку батьків, інших людей, закладів освіти тощо невідповідна йому. Це свідчить про дуже специфічну соціальну і культурну структуру пострадянського суспільства. Для неї властивий великий розрив між рівнями комунікативної реальності — побутової, часткової, слабоструктурованої, малоавторитетної, з одного боку, і віртуально-ефірної, централізованої, віддаленої за своїми персонажами, темами, сюжетами, подіями — з іншого.

Ключова структурна проблема модернізації — поєднання параметрів символічної ідентифікації (критеріїв приналежності та форм солідарності) з мотивами і механізмами змагальності (елементами досягнення і диференціації). У структурному плані вісью кристалізації суспільства при цьому стають змагальні елементи дії, закріплені в системі соціальної стратифікації — в позиціях елітних груп, формах вираження їхнього соціального та культурного престижу. Розв'язанням проблеми модернізації в плані соціальної структури стають типові інституції сучасних суспільств — ринок, публічний змагальний суд, виборний парламент (групове представництво на ґрунті публічного змагання партійних програм і лідерів). Модельною інституцією на перших етапах модернізації, що притягує найбільшу активність соціальних суб'єктів, є ринок. Для східноєвропейської ж модернізації визначальними стали критерії символічної приналежності, форми ідентифікації із символічним цілим. Соціальні відмінності — окрім архаїчних, аскриптивних протиставлень свого/чужого, вищого/нижчого — незрозумілі для представників традиціоналістського суспільства. Вісью структурації для такого зрівнювального цілого (сукупності рівних за приналежністю до нього і консолідованих цієї рівністю) тут виступає уніфікований ієрархічний контроль — «сходи» командного урядування, очолений неконкурентною фігурою вождя. Структура суспільства фіксує тут принциповий розрив між горизонтальним і вертикальним вимірами — масою і владою. Внаслідок цього східноєвропейську модернізацію можна назвати «інституціалізацією незмагальності» [5, с. 211].

За таких умов парадигмальною інституцією, яка здатна виступати у свідомості індивіда репрезентантом суспільної цілісності, поєднуючи різні значення сучасного один з одним, спираючись водночас на старі, традиційні значення ієрархічного контролю і позаконкурентного панування, стає армія. Армія постає тут не стільки як соціальний механізм

ведення сучасної війни і як інноваційна структура раціональної бюрократії, скільки як модель керованого та незмагального колективу, символічного, модельного репрезентанту пострадянського суспільства, з його специфічним пріоритетом — порядком. Для українського суспільства дана обставина свідчить про ще одну, додаткову, проблему — тією мірою, якою у громадській думці набувають поширення уявлення про небоєздатність й неспроможність української армії виконувати свої безпосередні обов'язки захисту і оборони, проблематизуються як суспільне ціле загалом, так і наявні державні інституції контролю та урядування. Попри те, що ступінь довіри до армії серед громадян України більший, ніж до інших державних інституцій (уряду, Верховної Ради, міліції, місцевим органам влади) [8, с. 25—27], гучні, катастрофічні за ефектом події, пов'язані з армійськими проблемами, безпосереднім чином впливають на соціальне самопочуття та ступінь довіри до влади громадян.

Водночас символічна природа армії та її відносно висока оцінка як інституції не виключає присутності у громадській думці уявлень про корумпованість реальних військових. Символічний престиж цієї інституції межує з негативним ставленням щодо реальної військової служби та з намаганням більшості молоді за підтримки батьків і родичів її уникнути.

На цьому тлі всі інші форми соціальної організації набувають передусім адаптивно-компенсаційного характеру. Проте навіть вони за своєю природою мають назмагальний характер. «Тіньові» за проявами, ці компенсаційні механізми побудовані на корпоративних, часто-густо родинно-кумівських засадах, де змагальність, властива моделі розвинених суспільств, відтісняється традиціоналістськими формами. За соціологічними даними, ця тенденція відстежується дуже показово: в 1994—2003 рр. стали наявними зменшення цілковитої (з 1,3 до 1,2%) та переважної (з 2,3 до 1,8%) недовіри до сім'ї та родичів і, натомість, зростання переважної (з 27,5 до 31,1%) та цілковитої (з 59,4 до 60,6%) довіри до них. До того ж зменшилася частка тих, хто вагався у відповідях на ці запитання (з 6,9 до 5,3%) або не відповідав взагалі (з 2,5 до 0,1%) [8, с. 24].

На думку соціологів, які досліджували ступінь і характерні особливості соціальної довіри на пострадянських теренах, можна виокремити кілька символічних кодів, у термінах яких ЗМІ, популярні політики, «пересічний громадянин» сприймають та оцінюють суспільство, його інституції, суспільне життя загалом. Ключовою метафорою в цьому випадку постає втілення сили, а не дотримання публічних норм, законів чи зразків. У цьому випадку армія виявляється моделлю організації та інстанцією, покликаною стримувати та «наводити лад» у державі. Додатковим ключем для пояснення цього коду стає фігура президента, який хоча і непов'язаний безпосередньо з армією, виступає у громадській свідомості головною деталлю цієї уявної конструкції суспільства. Президент є інстанцією немовби зовнішньою, нагадує фігуру вождя чи батька, який здатний виступати у ролі арбітра завдяки епізодичному втручанням

в поточні ситуації державного урядування. «Можна сказати, чим менше президент дійсно включається в послідовне рішення економічних, соціальних і політичних проблем країни, окрім її іміджу в зовнішньому світі, тим більшим та стійким є його рейтинг. Оцінка ж діяльності, наприклад, уряду чи прем'єр-міністра, суду чи міліції, які, за визначенням, відповідають за повсякденну ситуацію, завжди буде більш низькою (мова йде не про реальні провали чи успіхи, а про символічне значення перелічених інституцій та фігур)» [1, с. 214].

Наступний символічний код — репрезентація суспільства як «церкви» чи «собору». Провідними в цій конструкції постають магічні значення потойбічної сили, що задають інтеграцію навколо образу церкви, тобто авторитарної влади і традиційно-ієрархічного порядку, як уособлення національно-державного цілого, колективного «ми». Втім, слід відзначити, що специфічним для українського суспільства є відсутність єдиного погляду на характер цієї конструкції, що викликано наявністю кількох конкуруючих між собою церков. Визначальним тут стає можливість чи неможливість пов'язати конструкцію суспільства-собору з етнонаціональними, безпосередньо не пов'язаними з конфесійною проблематикою ознаками. Прихильність до тієї чи іншої православної церкви перебуває у залежності від зовнішніх щодо релігії чинників, що викликано спробами української політичної еліти використати на початку 1990-х рр. конфесійний чинник як засіб політичної мобілізації. Дана обставина принципово відрізняє українську ситуацію від російської, де використання церковного чинника владою не має подібних проблем. Водночас це свідчить про принципову нестабільність уявної конструкції «суспільство — собор» на українських теренах, перешкоджаючи, таким чином, авторитарно-реставраційним тенденціям в суспільстві, але змушуючи внаслідок цього до пошуку альтернативних форм політичної консолідації. Втім попри ці зауваження ступінь загальної довіри до церкви і духовенства в Україні впродовж 1990-х рр. помітно зріс — з 18,9 у 1994 р. до 26,7% у 2003 р.

Третій символічний код — суспільство як видовище. В цьому випадку ЗМІ відіграють визначальну роль, позаяк «контакт» із суспільно-політичними процесами в країні переважна більшість громадян підтримує завдяки ним. Для цього коду властиві такі характерні ознаки, як дистанційованість (громадянин здебільшого виступає в ролі глядача, передусім телеглядача) та специфічна, видовищна жанровість. ЗМІ не просто відображають процеси, що відбуваються в країні та світі, вони оцінюють і моделюють глядацьке ставлення до подій, здебільшого це ставлення трагікомічне, насичене скандалами, видовищними промовама політиків на тлі суспільних негараздів.

З іншого боку, дистанційованість від публічних суспільно-політичних процесів більшості громадян, від, так би мовити, стратегічної перспективи суспільного життя, свідчить про те, що більшу частину своєї життєвої активності й уваги індивід фіксує на повсякденному рівні з індивіду-

альними та сімейними тактиками виживання і адаптації. Сьогодні це провідний рівень — головна сфера докладання зусиль громадянина. За цих умов дефіциту інституційних систем узагальнення та опосередкування міжгрупових інтересів засадничою формою соціальних зв'язків стають замкнені відносини серед «своїх», які не придатні для універсализації, перешкоджають соціальному досягненню і змагальності. Внаслідок цього соціальна активність концентрується в «тіньовій» зоні, яка уникає публічної репрезентації та будь-яких легальних форм організації й інституціалізації.

З іншого боку, таке зростання замкненості й концентрація активності у непублічній сфері корелює з уявленнями про суспільне життя як видо-вище ще і в іншій площині — політичні преференції громадян організовані навколо таких символічних структур, щодо яких у суспільстві не має повної згоди. Не випадково, що відмінності у тлумаченні радянського минулого, які варіюють залежно від регіону помешкання, стають в цьому випадку визначальними для структурування українського політикуму чинником. Враховуючи регіональну різноманітність України, а саме історичне тяжіння різних регіонів до зовнішніх центрів впливу (передусім тяжіння сходу України до Росії, а заходу — до Центральної Європи) та відмінності в історичних долях регіонів, цілком очевидним стає те, що тлумачення подій історичного минулого набуває політичного значення.

Дослідники відзначають, що «ставлення громадян України до влади та різних питань поточного суспільно-політичного життя значною мірою опосередковане не стільки етнічними, скільки регіональними особливостями сприйняття, розуміння і оцінювання поточних політичних подій і рішень. Попри формальну тотожність в етноідентифікаціях (за винятком Криму серед громадян України переважають українці) змістовне наповнення соціокультурної ідентичності та її етнічної складової має істотні регіональні відмінності, що продуковано гетерогенними, іноді невідповідними соціокультурному досвіду, уявленнями, переконаннями, практичними пріоритетами тощо, фундованими на відмінностях в історичних долях регіонів та їхній ролі в суспільно-політичному житті» [9, с. 532].

Дійсно, останніми роками регіональний поділ України за віссю Схід/Захід виявився найвпливовішим чинником структурації політичного поля, діставши вираження та інституційного закріплення в парламентських фракціях і політичних блоках на виборах до Верховної Ради та президентських виборах. Попри всю свою спрощеність ця схема відобразила особливості у сприйнятті мешканцями різних регіонів поточних політичних подій та віддзеркалила відмінності у їхньому суспільно-політичному потенціалі.

На впливовість регіонального чинника на формування політичних настанов громадян вказує і достатньо високий ступінь оцінки ролі регіонів у розв'язанні проблем. Більшість тих респондентів, хто дав відповідь на запитання «*Підтримуєте Ви чи не підтримуєте посилення ролі регіонів та самоврядування?*» в ході соціологічного опитуван-

ня «Регіон в Україні: динаміка, рухи і політика» дотримуються думки, що саме регіони повинні розв'язувати посталі перед ними проблеми. Втім 32% опитаного населення не могли визначитися в оцінці взаємовідносин регіону та центру [7, с. 78]. Загалом ідея посилення ролі регіонів і розвитку ролі місцевого самоврядування більшою мірою притаманна: населенню східних та південних регіонів України, мешканцям міст (але не Києва), людям з більш високим освітнім рівнем, віком від 20 до 54 років. Водночас відмінності між українцями та росіянами у ставленні до цього питання неістотні. Респонденти відводять регіонам провідну роль у сферах економіки, соціальної політики та екології.

Проте необхідно відзначити несформованість поглядів населення щодо питання про роль регіонів та місцевого самоврядування: для переважної частини населення такі поняття, як «посилення ролі регіону в розвитку держави» та «посилення ролі органів самоврядування», залишаються просто абстрактними поняттями, не наповненими певним змістом. Вони просто не уявляють, до яких наслідків має привести посилення ролі регіонів та місцевого самоврядування, що свідчить про низький ступінь обізнаності та поінформованості в цій проблематиці.

Низький рівень політичної поінформованості зумовлює й недостатню політичну компетентність населення, що виявляється у нездатності більшості мешканців країни визначити свою політичну позицію щодо кардинальних питань суспільно-політичного розвитку України. Найбільш наочно політична некомпетентність виявилася стосовно головних положень Конституції України. Причому некомпетентність виявляється майже в усіх регіонах [7, с. 110–111]. Натомість всі соціальні інституції влади в Україні (Президент України, уряд, Верховна Рада) зазнають кризи довіри з боку громадян, що сприяє делегітимації суспільних перетворень, внаслідок чого виникають серйозні суперечності між формальною легальністю та реальною легітимністю влади. Всім трьом рівням органів влади, залежно від територіально-адміністративного ареалу їхньої компетенції, найменше довіряють респонденти з Криму. Дещо нижчий рівень недовіри до обласної та центральної влади зафіксований у Південному регіоні. У Західному регіоні менший рівень недовіри до Центру порівняно з місцевою та обласною владами.

У внутрішньополітичній площині перевага віддається соціалістичному вибору, передусім на сході та півдні країни. Капіталістичні уподобання переважають на заході, де більше прихильників приватної власності та ринку. Конформістські настрої переважають на сході і півдні, а на заході найчастіше не підтримують жодного курсу (31,6%). Серед прихильників соціалізму переважають росіяни, натомість серед тих, хто нікого не підтримує, вдвічі більше українців [6, с. 75].

Серед найбільш значущих політичних розмежувань в Україні слід відзначити такі: між прихильниками і противниками ринкових реформ; між прихильниками західної та проросійської зовнішньополітичної орієнтації; між прихильниками та противниками нинішнього політичного ре-

жиму. Проте, попри високий ступінь недовіри до органів державної влади, браком легітимності відзначаються і партійна форма політичної боротьби. Так згідно із соціологічними опитуваннями лише 8% громадян підтримують «чисто» пропорційну систему виборів до Верховної Ради, натомість більшість висловилося або за «чисто» мажоритарну — 23% або за наявну змішану виборчу систему — 19%. Водночас більшість опитаних експертів майже однозначно віддала перевагу пропорційній виборчій системі. Такі істотні розбіжності у ставленнях до організації роботи засадничих демократичних механізмів свідчать не лише про нерівномірний поділ соціокультурних компетенцій в суспільстві, а й про зростання загального впливу експертів у поточній політичній боротьбі, яка дедалі більше перетворюється на боротьбу символічну. Відсутність у більшості громадян важелів впливу на діяльність партій супроводжується зростанням загальної ваги експертів і, звичайно, посиленням ролі політтехнологів й інтелектуалів як в політичному, так і в культурному процесі.

Серед зовнішніх чинників на суспільно-політичне життя України впливовим залишається російський чинник. Росіяни є другою за чисельністю етнічною спільнотою, до того ж сконцентрованою передусім на півдні та сході України, що значною мірою сприяло посиленню впливу російського чинника в цих регіонах. Розрив економічних і соціальних зв'язків після розпаду СРСР, загострення соціально-економічних проблем призвели до зростання проросійських настроїв у регіонах, традиційно економічно та культурно пов'язаних з Росією. Російський вплив відчувається також і у сфері етноконфесійних відносин, а саме всередині православної конфесії, поділеної на кілька ворогуючих церков. Водночас до євроінтеграційного зовнішньополітичного курсу України та до публічного обговорення питань, пов'язаних із просуванням НАТО на схід та перспективами подальшого співробітництва з цим оборонним альянсом, також у різних регіонах України ставляться майже протилежно: східні та південні регіони переважно негативно, на заході та в центрі — навпаки, позитивно. Загалом серед зовнішньополітичних орієнтирів спостерігається: вступ України до ЄС (47,7% — так, 10% — ні, 41,6% — важко сказати), вступ до НАТО (0,8% — так, 37,9% — ні, 40,6% — важко сказати), вступ до союзу з Росії та Білорусі (61,9% — так, 19,9% — ні, 18,1% — важко сказати), співпраця з МВФ (33,6% — так, 23,3% — ні, 42,4% — важко сказати).

Отже, опитування громадської думки України продемонстрували, що надання преференцій тій чи тій політичній силі опосередковане наявністю протиставлень між культурними традиціями та ідейно-політичними настановами Сходу (промислові, проросійські та російськомовні, традиційно політично «ліві» регіони) та Заходу (аграрні, антиросійські та українськомовні, націонал-демократичні за поглядами регіони). Сама опозиція Схід/Захід виступає свого роду уявною віссю, яка розміщує агентів політичної боротьби, водночас дозволяючи їм зорієнтуватися в розташу-

ванні політичних сил та наявних ресурсів. Втім «ця опозиція відображає не тільки і не стільки наявні відмінності між регіонами, скільки задає модель розуміння політичних процесів самій суспільно-політичній думці і самим політичним об'єднанням. Проте, діставши публічного вираження, ця модель, нав'язує політичному процесові певні перспективи і спрямовує його на актуалізацію та відтворення в реальному житті зазначеної протилежності. Визначальну роль у цьому процесі відіграють засоби масової інформації, які попри власну ідеологію є не просто нейтральним та незаангажованим розповсюджувачем інформації, але механізмом здійснювання самої суспільної думки. Обговорення у засобах масової інформації опозиції Схід/Захід, тематизація її як проблеми виявляється не тільки її вираженням на публічному рівні, а й конституюванням цієї опозиції як найголовнішого орієнтира для наявних політичних сил» [9, с. 540].

* * *

Отже, формування громадської думки в Україні відбувається за умов пострадянських соціально-економічних та політичних трансформацій, що істотно позначається на її характері та особливостях. Загалом за роки незалежності спостерігаються два процеси, що безпосереднім чином впливають на формування громадської думки, — зменшення публічної активності переважної більшості громадян та концентрація їхніх зусиль на приватній сфері. Це позначається на тому, що більшість інформації щодо подій громадського життя громадяни отримують завдяки ЗМІ. Натомість публічна громадська активність пересічного українця вкрай незначна. Особистий досвід не відіграє будь-якої значної ролі у сприйнятті, оцінці та інтерпретації громадянином поточних подій суспільно-політичного життя. Водночас політичні преференції значною мірою опосередковуються історичними та соціокультурними стереотипами, що позначається на ставленні до тих чи тих політичних сил. Внаслідок цього громадська думка стає об'єктом для маніпуляцій з боку останніх, а оцінка історичного минулого виявляється впливовим політичним чинником. Зокрема, це стосується і проблеми регіонального поділу України — регіональні соціокультурні та історичні відмінності уможливають їх використання в поточній політичній боротьбі, внаслідок чого ідеологічні відмінності відсуваються на другий план. Визначальну роль у цьому процесі відіграють ЗМІ як головне джерело інформації про актуальне суспільно-політичне життя.

Л і т е р а т у р а

1. *Дубин Б. В. К вопросу о доверии // Интеллектуальные группы и символические формы: очерки социологии современной культуры / Б. В. Дубин. — М., 2004.*

2. Дубин Б. В. Конец века // Интеллектуальные группы и символические формы: очерки социологии современной культуры / Б. В. Дубин. — М., 2004.
3. Дубин Б. В. Массовые коммуникации и коллективная идентичность // Интеллектуальные группы и символические формы: очерки социологии современной культуры / Б. В. Дубин. — М., 2004.
4. Дубин Б. В. О привычном и чрезвычайном // Интеллектуальные группы и символические формы: очерки социологии современной культуры / Б. В. Дубин. — М., 2004.
5. Дубин Б. В. Телевизионная эпоха: жизнь после // Интеллектуальные группы и символические формы: очерки социологии современной культуры / Б. В. Дубин. — М., 2004.
6. Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія — 2001. — № 3.
7. Стегній О., Чурилов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження — К., 1998.
8. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2003.
9. Український соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін. — К.: Знання України, 2005.